

Losos labský v historických záznamech a v současnosti I.

Trend, který se naplno projevil ve 20. stol., tedy ochrana ohrožených druhů jako reakce na jejich ubývání, lze těžko dokumentovat lépe než na lososu obecném (*Salmo salar*). Dlouhodobý a úspěšný život populace lososů v Labi a jeho přítocích, koexistence s rostoucí lidskou populací, silící lov pomocí různých technických prostředků, kumulace potíží v 19. stol. kombinovaná se snahou o ochranu, a v polovině 20. stol. definitivní podlehnutí negativním vlivům. Poté měla koncem minulého století přijít záchrana labské táhnoucí populace, nepochybný úspěch v druhové ochraně. S ohledem na bývalé a spolehlivě zdokumentované rozšíření lososů v českých řekách a při vší úctě ke tvůrcům této reintrodukce je však úspěch relativní. Úsek nad Střekovským jezem totiž zůstal – alespoň prozatím – lososům jen velmi obtížně dostupný.

Z původních ryb labského povodí, které odvodňuje převážnou část území české kotliny, byl losos rybou mimo jakoukoli pochybnost nejvýznamnější. Lidská vášeň pro senzace, stará jako lidstvo samo, si o lososu v českých zemích přivlastnila slavnou historiku, publikovanou poprvé v Riegerově slovníku naučném (1871–73) a složenou do jedné věty: „Jest velmi opatrný a bázlivý a všelijaký ruch při řekách jej snadno poplašá a zapuzuje; z příčiny té jest nyní losos u nás lahůdkou velmi vzácnou, ač druhy v Čechách velmi hojný a tak obecný, že za dob Karla IV. lid služebný v Praze a v Litoměřicích při vstoupení do služby sobě vymíňoval, že mu nesmí dán býti losos k obědu častěji než dvakráte za týden.“

V naučných slovnících bývají jen zřídka citovány prameny, a tak není zná-

mo, odkud Rieger tuto informaci čerpal, což konstatuji s poznámkou, že určitým produktem pátrání po zdroji citovaného hesla je tento článek. Lze spolehlivě uvést, že právě obsah tohoto hesla zlidověl a stal se vlastnictvím žurnalistů a politiků, kteří ho se zvláštní oblibou spojují nejen s Prahou a Litoměřicemi, kam původně patřilo, ale i jinými místy, s nimiž nemá naprosto nic společného.

Nejstarší záznamy

Za vůbec nejstarší psaný doklad lovu lososů na našem území lze pokládat listinu, v níž potvrzuje král Přemysl I. Otakar r. 1226 ženskému premonstrátskému klášteru v Doksanech jeho práva. V souvislosti s polabskou obcí Zálezly (dnes Dolní Zálezly) konstatuje: „... salmones nostri juris in Zalezly et in aliis aquis, ipsorum ditionis

subjectis, perpetuo condonamus.“ Tedy „... dáváme provždy lososy našeho práva v Zálezlech a v jiných vodách patřících k řečenému panství.“ Dalším psaným dokladem přítomnosti lososů na našem území lze pokládat Klaretovy veršované latinsko-české slovníky Bohemář a Glosář, jejichž vznik se datuje zhruba do počátku druhé poloviny 14. stol. V Bohemáři se slovo sahno (zjevná písařská chyba) překládá jako lossos, v Glosáři salmo = losos.

Starší kronikářský zápis týkající se silného tahu lososů Labem v Hradci Králové zmiňuje Bohuslav Balbín, bohužel bez přesného udání zdroje: „V rukopisných záznamech k r. 1432 je zmínka, že se u Hradce Králové náhle objevila tak velká záplava lososů, že se Labe málem vylilo z břehů, jak se zdálo, jedni se nemohli zachránit před druhými a vzájemně si překáželi, jak se děje v tlačenicích. A tak se obyvatelé města a každý, kdo bydlel u řeky, sbíhali o závod k lovu se sekerou a usmrčené ryby vyvlekali na břeh.“

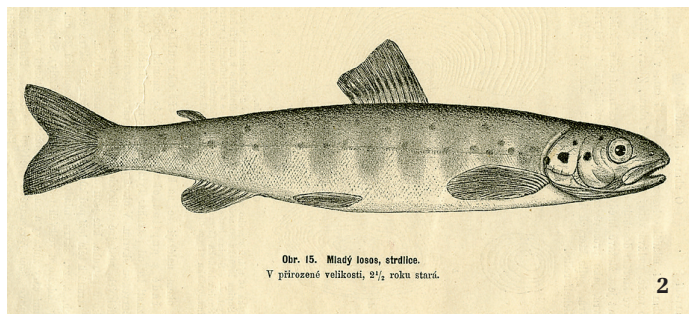
Dvě narážky o lososu nacházíme v díle mistra Pavla Židka. Lososa stručně zmiňuje česky psaná Správcovna (1471), v níž sepsal návod k vládnutí pro Jiřího z Poděbrad. Součástí jsou i rady nutriční: „... česká ryba nejlepší jest. Štika a kapr, losos časem svým. Lampreda, mřeň, mník, úhoř, rak, bělice, okún, ježdík, a z Dunaje vyzina“. Zmínka o „lososu časem svým“ signalizuje, že si autor byl jednoznačně vědom tažnosti lososů. Obsažnější je heslo v Židkově encyklopedii Liber viginti arcium, kterou pod názvem Kniha dvacatera umění přeložila a připravila před nedávnem (2008) k českojazyčné kritické edici Alena Hadravová pro Nakladatelství Academia (recenze na str. LX kuléru tohoto čísla Živy). Rukopis encyklopedie (uložený v Krakově) byl zřejmě dokončen v r. 1463. „Losos je dosti velká ryba, je však menší než viza a jeseter. Má tuhé maso a hladkou kůži s příděchem do červena a jeho maso rychle nasytí. Je tak vnímavý, že když v dálce ucítí síť, přimkne hlavu k ocasu a s velkou hbitostí síť přeletí.“

Dobře datovaný zápis masivního lososího tahu poskytují také Staré letopisy české, kde se v r. 1507 píše: „Den před svatým Janem Křtitelem lovili u Nelahozevsí nedaleko Prahy rybáři v řece ryby. Zatáhli síť a v ní bylo tolik lososů, že když vyskakovali ze sítě a naráželi na sebe nad vodou, bylo to, jako by někdo tloukl dvěma prkny o sebe. Byl to takový třeskot ve vodě, že rybáři s hrůzou pustili síť a utekli z řeky. Toho roku byla v Praze hojnost lososů a libra stála tři stříbrné groše a někdy i dva nebo ještě méně. Páni nad tím ustanovili jednoho úředníka a platili mu jeden groš od lososa.“ Je pozoruhodné, že tento kronikářův zápis zjevně anomální situace bývá historiky pokládán za normální stav a za doklad tehdejšího trvalého zarybnění českých řek lososy (např. Macek 1992).

Lososí tah lidem uniknout nemohl, zejména ne těm, jejichž obživa byla na rybolovu závislá. Také nemohl uniknout maji-

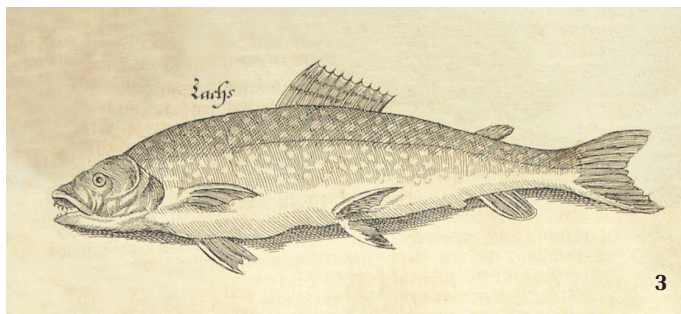

1 Lososí plot na jezu u Šítkovské vodárny v Praze na Wechterově veduté z r. 1606. Vyobrazení lososích plotů je na starých rytinách Prahy velmi časté, pro laika ale nesnadno interpretovatelné.

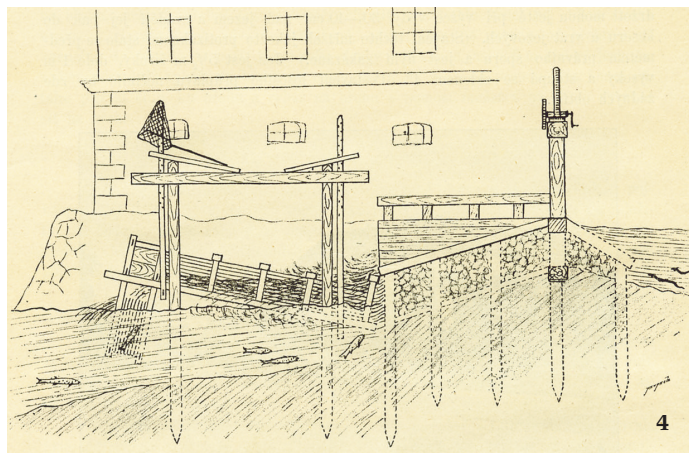

Obr. 15. Mladý losos, strdlice.
V přirozené velikosti, 2½ roku starý.

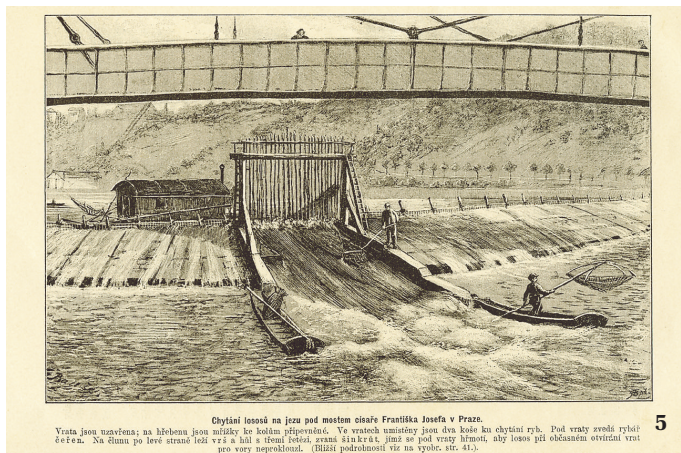
2

3

4

Chytání lososů na jezu pod mostem císaře Františka Josefa v Praze.
Vrata jsou uzavřena; na břehovnu jsou nůžky ke kolům připravené. Ve vratích umístěny jsou dva koše ke chytání ryb. Počítavá sítí rybolí čířem. Na činnu po levé straně točí vrš a hůl s třemi řetězi, zramí sítkrát, jímž se pod vraty hmotí, aby losos při občasné otevírání vrat pro vodu nepropadl. (Ilustr. podle Křižíka viz na v. str. 41.)

5

telům a provozovatelům jezů, které začaly postupně přehrazovat Labe, Vltavu a jejich přítoky. Jedním z nejzajímavějších pozorování v naší jarní přírodě totiž bývaly skoky, kterými lososi překonávali překážky, jež jim napřed přiroda na později člověk postavili do tahové cesty. Lososi dokázali překonat a přeskočit i dosti vysoké jezy. Do stavby jezů museli rybáři při lovu lososů vystačit se sítí, bodným nástrojem zvaným krongle (krongle) a s vrší, ke kterým vedli lososy pomocí plůtků pletených z proutí. Tyto metody sice mohly početnost lososí populace snížit, nikoli však zvláště významně. Jezy jako technická příčná překážka ale poskytly nové a lepší možnosti, a nutnost je překonat dostávala tyto ryby do situace, v níž byly nahlé velmi zranitelné. Technický vývoj lovu vedl ke stavbě pastí speciální konstrukce – lososnic (obr. 5).

Datování počátku užívání tohoto zařízení není příliš jasné. Fungování pastí vyplývá z následujícího popisu: „Lososnice asi nebyly konstrukčně na všech jezích stejné, jejich princip je ovšem jasný. Přes horní práh jezu se postavila vysoká lávka, a z ní se jez zahradil, nejčastěji vrbovými pruty. Po stranách vorových vrat se zavěsily tzv. koše. Asi to původně byly opravdu proutěné koše, avšak později, v 19. stol., to již byly železné rámy se sítěným sakem. Když skočil losos do propusti, doplul až nahoru k tyčkovému plotu. Pak nemohl dál a musel se vrátit. Přitom se často chytil do nastražených košů. Tam ho zalila voda a losos záhy umíral“ (viz Andreska 1973).

Zaplocení hrany jezu v celé délce se nazývalo lísky, metlí nebo metelí a za vyššího stavu vody sloužilo k navedení lososů do místa lovu. Velmi pravděpodobně dal lososí plot vzniknout toponymu Metel, což je dnes mlýn na Nežárce poblíž Vesele nad Lužnicí. Nežárkou totiž lososi prokazatelně, byť nejspíše slabě táhli (Teplý 1937).

První písemný doklad existence lososnic zmiňuje jindřichohradecký archivář František Teplý v souvislosti s Hlubokou r. 1579. Informačně bohatý zramen pochází ze zmiňované Nelahozevsí. Majitel zdejšího panství Florian Griespek z Griespachu (český šlechtic bavorsko-rakouského původu a vysoký královský úředník) se o lososech a lososnici vyslovil ve své Instrukci ze dne 4. ledna 1588 (Kalousek, Český archiv XXII., 1905). Učinil tak krátce před svou smrtí, přičemž je pravděpodobné, že jde o shrnutí dřívějších platných instrukcí. O lososech se kupodivu nepíše v článcích věnovaných rybářům, ale pouze v souvislosti s jezem a jeho provozem. V článku 46. Griespek konstatuje, že jez postavil velkým nákladem a nabádá k jeho řádné údržbě. Dále pokračuje: „Lis a kolův k přibíjení a zapření jezů v zimě, pokud prázdnoty jest, s potřebu naděláno býti má, aby se vrší lososové, jak by jen voda maličko opadla a jez se přebil, tím spíše položití mohly, aby lososové vraty nahoru vyšli, protož to tím spíše předejítí hledělo.“ Tato věta ovšem vyžaduje výklad v soudobé češtině, tedy: během zimy se má chystat materiál ke stavbě plůtku (lišty a kůly), aby ihned, jakmile opadne jarní povodeň, mohl být plot postaven a lososi poté dovedeni do vorových vrat, kde na ně čekaly položené koše, nazývané v této instrukci vršemi.

Článek 47. se věnuje voroplavbě: „Co se pak plavcův dotýče, poněvadž času jarního i letního tím častým otevíráním vrat bez pochyby nemálo lososův nahoru vychází, skrze což nemalou škodu každý rok mívám: i aby se ta vrata ne tak na každou hodinu, zvláště pak pro jednoho plavce, otevírat musela.“ Následuje nařízení, že se vrata mají otevírat pouze dvakrát denně, a to ráno a v poledne. Z toho všeho plyne, že Florianu Griespekovi nevdadlo, že vypuštění vody z jezu ohrozí chod mlýna, věděl totiž dobře, že přítok vody řekou

2 Strdlice, tedy mladý losos obecný (*Salmo salar*) před svou první cestou do moře. Podle: A. Frič (1893)

3 Dospělý losos obecný na barokní grafice. Podle: H. F. Flemming (1719)

4 Průřez slupí – pastí primárně určenou k lovu ryb táhnoucích po proudu (např. úhořů). Ulovila však i lososy, kteří do ní instinktivně skočili proti tekoucímu proudu vody. Podle: A. Frič (1893)

5 Lososnice na Novoměstském jezu v Praze kolem r. 1890. Podle: A. Frič (1893)

je dostatečný a jez vodu záhy znovu zadrží. Za škodu ale pokládal ztrátu lososů, kteří z otevřených vorových vrat unikali výše proti proudu řeky. S ohledem na velké náklady, které měl s dlouhou výstavbou reprezentativně koncipovaného nelahozeveského zámku, se jako dobrý hospodář snažil bránit všemu, co ve výsledku působilo ekonomické ztráty.

Georg Handsch a jeho popis lososa

Další významný, byť méně známý, je renesanční pramen, jehož autorem byl Georg Handsch von Limuz (1512–79) z České Lípy (Jiří Handsch, resp. Hanč). Jeho kvalifikace i kariéra byla pozoruhodná. Poté, co vystudoval lékařství v Padově (1553), působil jako Mattioliho asistent a překladatel jeho Herbáře do němčiny. Po Mattioliho odchodu ze služeb arciknížete Ferdinanda II. Tyrolského se stal osobním lékařem místodržitelovým a zejména jeho manželky Filipiny Welzerové. Nejspíše právě Ferdinand ho pověřil zpracováním velké studie věnované zoologii, zřejmě jakéhosi pandánu již publikované Mattioliho botanické práce. Pracovní název byl *Historia naturalis*. Tuto studii Handsch však nikdy nedokončil.

Z *Historia naturalis* se zachovalo pět fóliových rukopisných svazků, archivovaných dnes ve Vídni pod názvem *Historia*

animalis I.–V. Z tohoto rukopisu excerptoval Ottokar Schubert (též autor významné studie o perlorodce) veškeré zmínky o rybách Labe a publikoval je r. 1933 pod názvem *Die Elben Fischerei in Böhmen und Meissen*, čímž Handschovu práci alespoň částečně zpřístupnil. Pozoruhodné jsou tři souběžné Handschovy pohledy, jakými ryby popisuje: pohled badatele, kterým získal a zpracoval dostupné informace, pohled lékaře, kterým hodnotil dietetické a léčivé vlastnosti rybího masa a pohled lingvisty – jako dobrý a aktivní znalec latiny se zajímal i o jazykové souvislosti s nomenklaturou. O lososu se Jiří Handsch zmiňuje dosti široce:

● Význačné vlastnosti lososa. Je nejměkčí, nejušlechtlejší a nejpříjemnější mezi všemi rybami, které žijí v řekách nebo v mořích. Zatímco všechny velké ryby mají tuhé a tučné maso, je losos jediný mezi velkými rybami, který má měkké a jemné maso vynikající chuti.

● Odkud pochází. Žije jak v moři, tak i v řekách. Líhne se však pouze v moři a do řek přijdou pouze ty exempláře, které se v moři právě vytřely. Proto není divu, že Řekové tuto rybu neznali a že pro ni není žádný řecký název, protože staří Řekové nikdy neprošli do oceánu. Na jaře táhne losos zpět z moře, v Německu do Rýna, ve Francii do Loiry a Seiny, v Anglii do Temže, v Sasku a v Čechách do Labe.

● Jeho charakter. Je jeho přirozeností, že stále plave proti proudu, při plavbě vytváří velké vlny a často přitom vyskakuje z vody na stopu do výšky. Zdá se, že proto byl latinsky pojmenován „salmo“ (od saltare – skákat). Ve sladké vodě ztuční a když se z něj odstraní všechny slané šťávy, je jeho chuť sladká a příjemná. A to tím více, čím více se vzdálil od moře. Neboť pohyb činí maso všech zvířat chutnějším a zdravějším.

● Názor rybářů z Čech. Rybáři v Čechách míní, že losos už se nikdy do moře nevrací. Věřící také, že se losos v řekách nikdy netře, nýbrž pouze v moři – říká se tomu „mazlení“ – a že se teprve potom stahuje do řek, protože není možné, aby se s opuchlým a těhotným tělem tak dlouho probíjaval proti proudu a mohl tak vysoko skákat, také však proto, že v řece mladý losos nebyl nikdy viděn. Existuje sice druh ryb, které nejsou větší než jeden coul (tedy 26 mm), kterým se kvůli určité podobnosti s lososem říká Lachkünezle (zřejmě starý výraz pro strdlice). Je to však zcela jiný druh, jako ty malé ryby, kterým

se říká lososový pstruh (Lachsforen nebo Lachsforelle).

Naopak tvrdí jiní rybáři na Rýně v Německu a právě tak v Anglii a Francii, kteří jsou vybaveni velkou zkušeností, že se losos vytírá také v řekách, jenže mladí lososi nedosáhnou v řekách správné velikosti, protože se nenacházejí ve své přiměřené a přirozené vodě, pročež vedení přírodou plavou do moře a tam brzo vyrostou. Ti však, kteří zabloudili a dostali se do jiných povodí, ti nevyrostou a nikdy z nich řádní lososi nebudou.

● Popis lososa. Vzrostlý losos má 7 stop (1 stopa = cca 30 cm) délky, 1 stopu šířky a bývá až 36 liber (1 libra = cca 500 g) těžký. Je pokryt malými šupinami, každá má kulatou skvrnu. Takové má i na hlavě, samice více a větší než samci. Břicho je stříbřitě bílé. Spodní čelist je zakřivena dovnitř, u samců více. Má v obou čelistích dlouhé a ostré zuby, jazyk opatřený zpětnými háčky, velké oči, čtyřnásobné žábry a 7 ploutví: dvě žaberní ploutve a právě tolik břišních, velkou hřbetní ploutev uprostřed hřbetu a hned za ní menší masitou, konečně ještě řitní ploutev, tlustou a masitou; ocas je rozdělen v dvojité ploutve.

● Srdce bije ještě dlouho. Ačkoli tato ryba nemůže žít mimo vodu a bez ní okamžitě hyne, bije přece její srdce ještě velmi dlouho, dokonce i tehdy, když už je rozkrájena na kusy. Proto ji prodávají všichni rybáři s dosud tlukoucími srdci, aby dokázali čerstvé exempláře.

● Kde se losos chytá. V řekách se vytvářejí hráze a překážky, které jsou na různých místech zajištěny beranidly, a umisťují se velké vrše, mající lososy zadržet a pojmut; přesto, když voda stoupne, ještě často lososi vyskočí a uniknou.

● Jak se chytají lososi v Čechách. V Čechách se losos chytá ponejvíce v Labi u Litoměřic, hlavně v březnu, dubnu a květnu, kdy také má nejlepší chuť. Rybáři zřídí v řece zábranu tím, že zatlučou ve vodě kůly a propletou je vrbovým proutím, to celé do podoby velkého písmene V, a sice tak, že jeho ramena směřují po proudu. Ryby mají široký prostor k vplutí, který se postupně stále víc a víc zužuje, až už nemají úniku. Kolem nejužšího místa se umístí několik vrší. Když losos vpluje do této zábrany, octne se v jedné z těchto vrší. Odtud jej nyní rybář vyjme, zabodne mu do huby železný hák a uváže ho provazem pevně ke břehu. Tak ho nejpohodlněji udrží v řece, než se najde kupec.

6 Losos obecný (*S. salar*) – samice. Foto M. Štambergová

7 Samec lososa obecného s hákovitě prohnutou čelistí. Foto M. Štambergová

● Jedním lososem se chytí další. S jedním takovým způsobem chyceným lososem lze často chytit ještě ostatní. V řece se upevní dlouhé prkno, a sice tak, že je jeden konec připevněn ke břehu a druhý leží poněkud níže a ponořený do vody. Rybář se posadí na prkno a přiváže k němu pevně lososa, dokud nepřiplave jiný a kousáním se ho nesnaží zahnat. Když to rybář spatří, vytáhne přivázaného lososa zpět na břeh a druhého chytí v okamžiku, kdy k tomu má nejlepší příležitost tím, že jej nabodne na vidlici.

Takto si rybáři často počínají, když nemají dostatek dřevěných zábran. Neboť ty velmi často popraskají při odchodu ledů. Tak se stává, že v letech, kdy hodně plují ledy, je výnos lososů nepatrný.

Nejen u Litoměřic je losos loven, ale i jinde v Čechách, u Mělníka a v Chvatěrubech, též nedaleko Prahy v Libni. Řeky jsou obvykle tím bohatší na lososy, čím jsou blíže k moři, jak je možné pozorovat v Hamburku, městě (Dolního) Saska, kde se lososi loví v nesmírně velikém množství.

● Jak se losos připravuje. Maso lososa se prodává čerstvé nebo nasolené. Také uzený přichází do obchodu. Je-li čerstvý, je při vaření zcela bílý, nasolený nebo uzený je červený. Vaří se ve slané vodě, pak se přelije horkým vínem a v též vývaru, v němž byl vařen, se nechá 8–12 dnů uležet. Pak se podle potřeby vyjmou jednotlivé kousky, pokropí se vinným octem, zvláště tehdy, je-li losos tučný.

Jiní ho zase vaří ve víně. Také se smíchá víno se stejným dílem vody, po této přípravě však bývá maso tuhé. Přednost bychom tedy dali vaření v čisté vodě. Jikry a vnitřnosti, které bývají nevědomými lidmi zahazovány, se uvaří buď zvlášť, nebo s rybou a zahuštěny kořeněnou omáčkou dostanou černočervenou barvu. Poskytují lahodné jídlo, jemuž se občejně říká „lampreten“ (mořská mihule).

● Nasolený losos. Nasolený losos, který může v sudech ve sklepě být uložen celý rok, se připravuje stejně jako čerstvý. Předem se ovšem musí máčet, protože je sušší a tužší. Proto se také připravuje zadělávaný s kořeněnou omáčkou.

● Uzený losos. Právě tak se zachází s uzeným lososem.

Tolik tedy o vaření. Kusy čerstvého lososa se pečou následujícím způsobem: Nejprve se nechá ležet v horké vodě, pak se peče na roštu, přičemž se pokapává máslem. Jiní přidávají k masu hřebíček a pečou ho, a poté koření skořicí, cukrem a octem. Páteř se vyjme a její kousky se pečou na roštu, což velice dobře chutná k zelenině.

To jsou způsoby, jak se losos připravuje v Čechách. Ačkoli je jeho maso zvláště v čerstvém stavu velice jemné a chutné, tak rychle zasychá, jako vše tučné. Losos poskytuje velmi výživnou potravu, proto je vhodný jen pro zdravé lidi a sice, jak řečeno, s kořením, jež učiní tučné látky této ryby neškodnými.

● Léčivé prostředky z lososa. Také v lékařství má losos své místo. Jeho žluč se někdy používá při zánětu očí, při očním zákalu a hnisavém zánětu středního ucha. Tuk se také používá při bolení uší a nasolené nevyužené maso při vědeckých na hlavě.

Poznámka zpracovatele (O. Schubert): Z předložených vývodů je vidět, že názory o rozmnožování a putování lososů v 16. stol. na Rýně, ve Francii a v Anglii byly již vyjasněny, zatímco u nás putovaly hlavami rybářů ještě mylné názory. Handschovi byl už znám háček na čelisti starého lososího samce. Míšeňští rybáři uváděli r. 1932 zase svůj starý lov lososů „na srnci“ a také lovci lososů z Čech u Častolovic a Litoměřic měli r. 1932 vydatný lososí rok.

Handschoův popis lososa je jedním slovem úžasný, vezmeme-li v úvahu, že vznikl před 450 lety. Je to text informacemi bohatý a hluboce pravdivý (pomineme-li nejasnosti o rozmnožování). Jednu z Handschem popisovaných metod lovu, tedy chytání lososů do vrší situovaných na konci dlouhého štíhlého V, v tomto případě tvořených sítěmi, používají laponští Sámové žijící na severu Skandinávie dodnes. Sám jsem tento způsob lovu viděl na lososí řece Tana na norskó-finské hranici. Je povolen pouze Sámům.

Pocta rybou

Na konci 15. stol. vznikla poměrně významná tradice, kterou František Teplý nazývá pocta rybou. V Čechách bylo zvykem obdarovávat se rybami, mezi šlechtou pak často lososy, což vedlo k psaní průvodních darovacích dopisů. Ty, a také reverzy s poděkováním, se zachovaly v archivech. Druhou zvyklostí bylo posílání prvních lososů chycených v sezoně patronátní vrchnosti. Zvyk se ale netýkal pouze lososů, které měl k dispozici pouze ten, kdo měl možnost takového rybolovu. Teplý (1937) uvádí řadu dalších rybích druhů, které byly užívány obdobně. První zprávu o zmíněné tradici poskytuje dopis z r. 1492, kterým za poslané lososy děkuje Jindřich z Hradce Jindřichovi ze Švamberska. Nabízí se ovšem otázka, odkud tyto ryby pocházely. Odpověď může být jen spekulativní, Jindřich ze Švamberska v té době držel panství Zvíkov s možností lovu lososa, navíc právě v r. 1492 získal panství Kestřany, které se posléze mělo stát slavným lososím lovištěm.

Následující 16. stol. přineslo mnoho nejruznějších drobných záznamů o úlovcích lososů, jejich darování, dálkovém transportu úlovků a přítomnosti na slavnostních hostinách. Zvláště pečlivě se sběrem takových údajů zabýval F. Teplý a posléze je také v různých pracích publikoval. Např. z Hluboké a okolí tak uvádí úlovky: r. 1574 mlynář Vítas chytil 8 velkých lososů, r. 1577 zaznamenán úlovek dvou lososů, v r. 1579 nařídil hradní hejtman Robmháp postavit novou lososnici na Vlčím ostrově.

K osudu této lososnice je nutno dodat, že hlubocký urbář sepsaný při převzetí panství Malovci r. 1598 konstatuje, že na Hluboké lososnice bývala, neboli byla již po 19 letech zaniklá. To lze vysvětlit pouze tak, že její provoz nebyl dostatečně výnosný a po nějaké formě destrukce (logicky se nabízí povodeň) nebyla obnovena.

Tento urbář (1598) i urbář 1677 pořízený po koupi tohoto panství Janem Adolfem ze Schwarzenbergu (v r. 1661) konstatuje přítomnost lososů v řece. Jez podmiňující svou existencí provoz lososnice zde vznikl nejpozději kolem r. 1550, kdy už byl v provozu hamr Ondřeje Ungada ze Suneku (Kruml 1959).

Z Rejštejna uvádí F. Teplý lososnici již před r. 1580, zároveň konstatuje, že továrník H. Greifenhagen (majitel papírny Radešev) provozoval v Rejštejně zřejmě poslední lososnici na Otavě ještě v r. 1893. Dnes je tento jez stržený a tak lze polohu bývalé lososnice jen odhadnout (možná jde o omyl Teplého, na Radeševě totiž též existoval jez, jímž zadržovaná voda poháněla provoz papírny).

Lososi byli sice nepochybně konzumováni v regionu Labe a jeho přítoků ode dávna, do r. 1500 jsou ale o tom záznamy spíše řídké. Nástup knihtisku umožnil zachovat pro budoucí časy receptury, podle nichž byli lososi upravováni. Zde jako příklad uvádíme zřejmě nejstarší zachovaný recept v tištěné podobě (Jan Severin mladší z Kapí Hory, pražský knihtiskař; jeho Kuchařství z doby kolem r. 1520 se zachovalo v jediném exempláři; čerpá z něj také Kuchařství Pavla Severina datované 1535). Přinášíme pro zajímavost ukázkou ve zkrácené podobě: „Kterak losos péci máš. Vezmiž losos a sejmi z něho šupinu pryč a rozpolť jej, zřež jej na kusy... , vezmiž petružel a šalvěje, to zetři, zázvoru, pepře a anézu a osol v míru a učiň z toho těsto, a to aby vložil v formu... Pec každé zvláště v svém těstě, a jestli v mastný den, tím obyčejem muožeš dělati kuory, koroptvy i bažanty... a to aby pekl v šmalcu, neb aby to vařil v formách... Nepřesoluj, daj na mísu.“

8 Otava u Kestřan nad Pískem. Zde začínala oblast otavských trdlišť i lovišť lososů.

Příčné překážky – jezy

Jezy jako příčné překážky a lososnice jako jejich součástí přibývaly a snaha jejich majitelů byla jednoznačná – odchytit pokud možno všechny lososy plující proti řece na trdliště. Bránění průchodu lososů ovšem popouzelo majitele výše proti řece položených lososnic, kteří pokládali za své přirozené právo být účastní tohoto výnosného rybolovu. Proto byla právním předpisem (prozatím neznámým) stanovena výše lososího plotu na koruně jezu. V praxi ale ke sporům přesto docházelo.

Dokladem je např. zachovaný dopis, jehož pisatelkou byla Benigna Kateřina z Lobkovic, která si 2. dubna 1643 písemně stěžuje nelahozeveskému hejtmánovi, „že jeho předchůdce zvýšil oplocení jezu tak, že ona nemohla minulého roku na svém panství Chvatěrubu téměř žádného lososa dostat. Proto žádá, aby byla dodržována stanovená výše plotu půl lokte, jinak by se musela obrátit na svého strýce Václava Eusebia z Lobkovic, majitele Nelahozevsi, aby zjednal nápravu“ (Čermáková 1973). Podobného typu byla i stížnost vznesená v r. 1650 píseckým magistrátem na to, že „lososů ubývá, an dole jezy zvýšili a mřížemi neb jakýmsi nástroji ohradili, že sem nahoru docházeti nemohou“ (Teplý 1937).

Tyto záznamy dobře naznačují vztah tehdejších lovců lososů k jejich úlovku. Tedy, rozhodně umožníte táhnoucím lososům cestu vzhůru, nikoli však kvůli zachování populace, ale proto, abych i já mohl lovit a získat žádaný úlovek. Za takových okolností zřejmě nikoho nenapadlo, že je možné táhnoucí populaci dostatečně důsledným lovem vyhubit.

Na straně lososů tehdy stály záměrné i nezáměrné vzniklé ochraňující faktory. V první řadě jmenujme povodně. Vyšší stav vody zpravidla umožňoval lososům ve zdraví protáhnout nástrahami kladenými lidmi. Povodňovou vodou nesené předměty, zejména kmeny stromů, ničily lososí plůtky. Druhou významnou pomocí byly válečné události, např. třicetiletá válka vedla k destrukci jezů, které pak dlouho neplnily svoji technickou funkci a byly tedy nepoužitelné i jako lososnice. Posledním faktorem byla říční lodní plavba a voroplavba. Plavci si totiž směli otevřít propust v jezu a nebyli povinni ji zahradit. Po jejich projetí následoval časový interval, který lososům umožnil překo-

nat jinak neprostupnou překážku. Tyto tři jmenované faktory ve své kombinaci umožňovaly dlouhodobé přežití i občasnou reaktivizaci lososí populace.

Jako důležitý moment pro zprůchodnění řek se jeví Navigační patent z r. 1772: „Naše vodní hospodářství pohlíží na plavbu a voroplavbu jako na první a nejdůležitější veřejný zájem a připouští využití vody jen potud, pokud není na závalu plavebním účelům. Ostatní zájmy se musí spokojit jen s tím množstvím vody, které je k dispozici pro plavební účely.“

Tato zákonná norma, jejíž vznik byl motivován jednoznačně ekonomicky, ale sama o sobě jezy nezprůchodnila. Její skutečné uplatnění v praxi docílil až další tereziánský patent o splavnění Vltavy pod Prahou z r. 1777. Až tento příkaz úředně nařídil stržení jezů. Lov lososů to ale omezilo pouze částečně, tedy na úseku mezi Prahou a Mělníkem, a ve svém důsledku zřejmě jen přispělo ke zvýšení úlovků v Praze a dále proti proudu Vltavy.

Pro pochopení intenzity lovu se zde pokusme vyjmenovat známé lososnice, které byly postupem času, většinou ale souběžně v provozu na Labi a Vltavě, případně na jejich přítocích.

- Nejnižší položenou labskou lososnicí bylo tehdy zařízení na jezu v Roudnici, doložené urbářem z r. 1592, který ovšem nazývá tamní rybochytná zařízení stúpami (stúpa, zřejmě varianta daleko staršího slova slup označujícího past na ryby, ovšem táhnoucí po vodě).

- Další proti proudu ležící lososnice byla na jezu v Dolních Beřkovicích a její provoz je doložen od r. 1747.

- Jez u Hořína (tehdy černínský) je v souvislosti s provozem lososnice zmíněn v r. 1732 při sporu o výši lososího plotu nelahozeveským panstvím.

- Jez kombinovaný s lososnicí byl situován u Chramostku, odtud byla vedena voda na mlýn u Vrbna. Lov lososů je zde doložen od r. 1625, r. 1645 však lososnice zanikla.

- Lososnice na velkém jezu u Vrbna, která byla v provozu od r. 1732 a nahradila předchozí. Byla velmi úspěšná, za 46 let fungování zde byl registrován celkový úlovek 3 176 kusů. Rekordní byl v r. 1751, kdy bylo uloveno 496 lososů. Vrbenská lososnice zanikla stržením jezu r. 1778.

Po výše zmíněném Floriánu Griespekovovi hospodařil na Nelahozevsi jeho syn Bla-

9 Zbytky původního griespekovského jezu na Nelahozevsi strženého v r. 1778. Snímky J. Andresky, pokud není uvedeno jinak

žej do své smrti v r. 1620. Lov zde trvale pokračoval. Informace z r. 1622 konstatuje, že do jezu byly proraženy další dvě díry, tedy menší vrata, určená pouze k lovu lososů. Po koupi Nelahozevsi Polyxenou z Lobkovic r. 1623 lov dále pokračoval, r. 1638 už urbář popisuje tři díry, 1652 čtyři díry a 1658 již pět děr. To může znamenat, že snaha o lov a zpeněžení lososů byla silnější, anebo naopak, že jejich počet klesal a k ulovení bylo zapotřebí větší snahy. První vysvětlení je pravděpodobnější, vezmeme-li v úvahu, že válečné škody způsobené třicetiletou válkou cesty na trdliště lososům spíše zprůchodnilly. Také citovaný dopis Benigny Kateřiny z Lobkovic naznačuje tehdejší intenzivně provozovaný rybolov na Nelahozevsi.

Lobkovický rybolov na Nelahozevsi pokračoval až do r. 1778, kdy byl podle tereziánského patentu z 31. 5. 1777 původní griespekovský jez zbořen (obr. 9). V dobrých letech je zaznamenán úlovek 300 až 400 lososů, což konstatují urbáře i zachované registry ulovených ryb. Lososi byli používáni v knížecí kuchyni v Roudnici a byl také důkladně promyšlen systém zpeněžení ryb v Praze. Z Nelahozevsi donášel pěší posel lososy do lobkovického domu na Malé Straně, kde správce domu obstaral jejich prodej. V době hlavního tahu se na pěší přibližně 25 km dlouhou cestu vydávali denně tři až čtyři poslové (Čermáková 1973).

Nad Nelahozevsi býval jez s lososnicí v Chvatěrubech, tuto lokalitu popisuje jako důležité loviště již Jiří Handsch a po něm Bohuslav Balbín. Písemné doklady zde bohužel mají značné mezery, kromě citovaného dopisu jsou zachovány účty za r. 1656–65. Z celkových nákladů, a hlavně z evidovaných mezd poslů, kteří ryby nosili k prodeji do Prahy, lze odhadnout, že místní úlovky byly výrazně skromnější než v Nelahozevsi, odhad činí 20–30 lososů ročně (Čermáková 1973).

Významným lovištěm byla také Praha. První jez zde byl postaven už v r. 1241 a další postupně následovaly. Mezi Vyšehradem a dnešním jezem na Štvanici vzniklo postupně 8 nad sebou kaskádovitě uspořádaných jezů. Lze pokládat za jisté, že tyto stavby byly zároveň alespoň do určité míry využívány k rybolovu, také proto, že často byly majetkem církevních řádů. Potřeba ryb jako postního pokrmu zde byla jednoznačná. Přítomnost lososích plotů, které vystupují jako proutěné konstrukce z jezů, pak lze doložit na řadě vyobrazení (např. obr. 1).

Za předpokladu, že si na základě dobových relací umíme představit intenzitu tohoto v podstatě již od počátku novověku dosti technizovaného lovu, není nám ani tak divné, že lososí populace z povodí Labe a Vltavy postupně vymizela, nýbrž že naopak tento lovecký tlak vydržela tak dlouho, tedy do 19. a ve svých posledních zbytcích až do poloviny 20. stol. Zániku a následnému obnovení populace lososa obecného je věnována druhá část příspěvku, kterou najdete v příštím čísle Živy.